

e langí, pea na'a nau vakai ki he kau 'āngeló 'oku nau 'alu hifo mei he langí 'o hangē 'oku nau 'i he lotolotonga 'o e afi; pea nau 'alu hifo 'o takatakai 'a e fānau iiki ko íá, pea na'e takatakai 'a kinautolu 'aki 'a e afi; pea na'e tauhi 'a kinautolu 'e he kau 'āngeló" (3 Nifai 17:23–24).

'E a'usia fēfē 'e he'etau fānaú ha ngaahi tāpuaki pehē 'i he ngaahi 'ahó ni? Na'e pehē 'e 'Eletā M. Lāsolo Palati: " 'Oku mahino ko kitautolu kotoa pē kuo tuku mai ki ai ha fānau mahu'ingá, kuo foaki mai kiate kitautolu ha langa tauhi toputapu mo faka'e'i'eiki, he ko kitautolu kuo fili 'e he 'Otuá ke tau 'ākilotoa 'a e fānau 'o e 'aho ní 'aki 'a e 'ofa mo e afi 'o e tuí, pea ke nau 'ilo'i honau tu'unga totonú" ("Behold Your Little Ones," *Tambuli*, Oct. 1994, 40).

'E kāinga, ko e kau 'āngelo kitautolu ne fekau'i mai 'e he Tāmai Hēvaní he 'ahó ni ke tāpuaki 'a e fānaú, pea te tau lava 'o tokoni'i kinautolu ke 'i ai ha 'aho kuo nau mamata ai ki he fofonga 'o e Fakamo'uí 'i he'etau ako'i ange 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi pea fakafonu hotau ngaahi 'apí 'aki 'a e fiefia 'i hono mo'ui 'aki kinautolú. Te tau lava 'o omi fakataha ke 'ilo'i Ia. 'Oku tau lava 'o ongo'i 'Ene 'ofá mo 'Ene ngaahi tāpuaki. Pea te tau lava 'o foki ki he 'ao 'o e Tāmai Hēvaní 'o fakafou 'iate Ia. 'Oku tau fai 'ení he 'oku tau loto ke talangofua, angatonu, mo faivelenga 'i he muimui ki He'ene ngaahi akonaki.

"Ko e mo'oni 'oku folofola peheni 'e he 'Eikí: 'E hoko 'o pehē ko e tangata kotoa pē 'e lí'aki 'ene ngaahi angahalá pea ha'u kiate au, 'o ui ki hoku hingoá, pea talangofua ki hoku le'ó, mo tauhi 'eku ngaahi fekaú, te ne mamata ki hoku matá pea 'ilo'i 'oku ou 'i ai" (T&F 93:1).

'E kāinga, 'oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, ko Sīsū Kalaisi 'a Hono 'Aló, ko hotau Fakamo'uí mo e Huhu'i. Kuó Ne fakaafe'i kitautolu ke tau omi kiate Ia pea fekau'i mai ke tau 'omi 'etau fānaú, ke tau lava 'o mamata fakataha ki Hono fofongá pea nofo mo Ia mo 'etau Tāmai Hēvaní 'o ta'engata. Ko 'eku lotú ia ke tau ngāue kotoa ke ma'u 'a e tāpuaki ma'ongo'ongá ni, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'Oku Tau Muimui 'ia Sīsū Kalaisi

'Oku tau fiefia he 'ahó ni 'i he me'a kotoa pē kuo fai 'e he Fakamo'uí ma'atautolú. Kuó Ne fai ia ke tau takitaba malava 'o ma'u ai hotau fakamo'uí mo hotau bakeaki'i.

Ko ha fatongia mahu'inga ke lea ki māmani he Sāpate Toetu'ú ki he Kāingalotu 'o e Siasí 'oku nau 'ofa 'i hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi. 'Oku tau fakamanatu he pongipongí ni 'Ene ikuna'i e maté. 'Oku tau tukuloto'i e mahino mo e loto hounga'ia mo'oni 'i he feilaulau huhu'i loto-fiemālie 'a e Fakamo'uí ma'atautolú. Ko 'Ene tali ko ia e finangalo 'o 'Ene Tāmai ko ha ikuna'i kāfakafa ia 'o e maté pea ko ha me'a ia 'oku taukakapa ange 'i he hisitōliá. 'Oku hounga e faingamālie ke u lea ai 'o kau ki he muimui ki he Fakamo'uí.

'Oku mahu'inga fau pea 'ikai mafakamatala'i e ongo 'aho faka'osi 'o e ngāue

'a e Fakamo'uí 'i māmani ki mu'a Hono Tutukí. Ko e me'a mahu'inga taha ki hotau iku'anga ta'engatá ne hoko ia he Tu'apulelulú pea toki Falaite ne tutuki ai 'a Kalaisi. Ne kamata he efiafi Tu'apulelulú e 'Ohomohe Faka'osí, 'a e kātoanga 'o e Lakaatú, ko e "fokotu'u 'o ha fakamanatu 'o hono fakahaofi 'o 'Isileli mei he nofo pōpulá."¹ Ne kamata e ngaahi ouau, tokāteline mahu'inga mo ma'ongo'ongá 'i he 'Ohomohe Faka'osí. Te u lea ki ha tolu. 'Uluaki, ne tomu'a fakahoko 'e he 'Eikí e ouau 'o e sākalamēnití. Na'á Ne to'o e maá, pakipaki, tāpuaki'i, pea tufaki ki He'ene kau ākongá mo pehē, "Ko hoku sinó 'eni 'a ia kuo foaki koe'uhí ko kimoutolu: fai 'eni 'i he fakamanatu kiate au."² Na'e kamata heni e sākalamēnití. Uá, ne lahi 'Ene fakamamafa'i e ngaahi tokāteline 'oku ako'i ko e 'ofá ko ha tefito'i mo'oni tu'ukimu'a. Na'á Ne pehē, "I he me'a ni 'e 'ilo ai 'e he kakai kotoa pē ko 'eku kau ākongá 'a kimoutolu, 'o kapau te mou fe'ofa'aki."³ Tolú, 'oku 'i he taukapo pe fakahinohino 'a Kalaisi 'a e hoko e "Laumālie Mā'oni'oni na'e tala'ofa'aki ki he kau 'aposetoló" ko ha toe Fakafiemālie.⁴

Hili íá, ne fakahoko 'e he Fakamo'uí

e Fakalelei. Na'á Ne to'ó kiate Ia e "mafatukituki 'o e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá" pea mo e "ngaahi me'a fakamanavahē kātoa na'e malava . . . 'e Sētané."⁵ I he founḡá ni, na'á Ne kátekina ai e ngaahi fakamāu ta'e-totonú mo e ngaahi me'a fakatu'utāmaki mo fakamamahi ne iku ki Hono Tutukí. Ko hono tumutumú ko e toetu'u ikuna 'a Kalaisi he Sāpate Toetu'ú. Kuo fakakakato 'e Kalaisi Hono misi-ona toputapu ko e Fakamo'ui mo e Huhu'í. Te tau toetu'u mei he maté pea fakataha hotau laumālié mo hotau sinó. I he'etau mo'ui tāú mo fou He'ene 'aló'ofá, te tau lava 'o ma'u ai e faingamālie nāunau'ia ke toe foki ki he 'Otuá.⁶

Ne lea e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ki he ngaahi me'a ni ne hoko 'i he Toetu'ú, 'o pehē, "Ko e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o 'etau tui fakalotú ko e fakamo'oni 'a e kau 'Aposetoló mo e kau Palōfitá, 'o kau kia Sisū Kalaisi, na'e pekia, telio, pea toe tu'u he 'aho hono tolú, 'o hā'e le ki he langí: pea ko hono toengá kotoa mo 'etau tui fakalotú ko ha tānaki atu pē ki ai."⁷

Lolotonga 'etau fiefia he mahu'inga fakalangi 'o Ketisemani mo Kalevalé, 'oku taki 'etau tokangá ki he 'Eiki ne toetu'ú. Ne fakamo'oni 'a Feletilika Fala, ko e tangata tui mo ha faifekau akoako Pilitānia, na'e fakamanatu 'e he to'u tangata tui fuoloa 'i he Siasi Kalisitiane fakakuongamu'á 'a e Fakamo'ui "ko e Kalaisi kuo Toetu'ú, 'oku Tā'engata,

Nāunau'ia," pea "nau fakalaululoto kiate Ia, 'o 'ikai 'i he funga kolosí, ka 'i he Tāloní."⁸

Ne ako'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ko 'etau pōpoaki ki māmani 'okú Ne mo'ui! 'E ma'u 'a e faka'ilonga 'o Kalaisi 'e he Kāingalotu 'o e Siasi 'i hono fakafōtunga lelei taha 'o 'etau tui mo 'etau mo'ui 'aki 'Ene ongoongolelé.⁹

I he'etau fifili ki he 'uhinga 'o e Kalisitiane, fakakaukau angé pe ko e hā 'e fie ma'u meiate kitautolu 'i hotau tu'unga fakaākongá. 'Oku ou fokotu'utu ke tau fakakaukauloto pea tau fa'ifa'itaki 'a e me'a ne fai 'e he Fakamo'ui 'i he ongo 'aho fakamuimuitaha 'o 'Ene mo'ui matelié.

'Uluakí, fakakaukau ki hono fuofua fakahoko 'e he Fakamo'ui 'a e sākalamēniti. Na'e 'afio'i 'e he Fakamo'ui 'a e me'a 'e hoko kiate Iá. Ko Hono misi-ona fakalelei toputapú ne kamata ia he Tāu 'i Langí 'i he maama fakalaumālié, ne 'amanaki ke hoko ia. Ka 'i hono fakamāu'i Ia 'e Hono ngaahi filí, 'oku 'ikai ha fakamo'oni na'á Ne teuteu ke taukapo'i hono tukuaki'i loi Iá. Ka na'e fuofua 'oatu ai 'e he Fakamo'ui 'a e ouau toputapu 'o e sākalamēniti ki He'ene kau ākongá. 'Oku ongo ki hoku lotó 'eku fakakaukau ki ai. Ko e houalotu sākalamēniti ko e fakataha'anga toputapu mo mā'oni'oni taha ia 'i he Siasi. Hili 'Ene Toetu'ú, nae toe fai 'e he Fakamo'ui e sākalamēniti ki he kau Nifái.¹⁰ Kapau 'oku tau hoko ko 'Ene kau ākongá mo ha kāingalotu faivelenga 'o Hono Siasi,

kuo pau ke tau manatu'i mo faka'apa-apa'i e sākalamēniti. 'Oku tau lava ai 'o fakahaa'i 'i he lotu mafesifesi mo e laumālie fakatomala, 'oku tau fie muimui ki he Fakamo'ui, fakatomala pea anga mā'oni'oni 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Kalaisi.¹¹ 'Oku tau fakamo'oni ki he 'Otuá 'i he sākalamēniti te tau manatua Hono 'Aló mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú 'i he'etau fakafou 'etau fuakava papi-taisó.¹² 'Oku fakatupulaki ai 'etau 'ofa mo e houngā'ia 'i he Tāma'i mo e 'Aló.

Ne fakamamafa'i 'e he Fakamo'ui 'a e 'ofa mo e uouangatahá mo Ne pehē 'e 'iloa 'a kitautolu ko 'Ene kau ākongá kapau te tau fe'ofa'aki. I he taimi 'oku tau fakakaukau ai ki he Fakalelei ta'engata ne teu ke Ne fakahokó, na'e fie ma'u e talangofuá ki he fa'ahinga fekau peheé. 'Oku tau fakahaa'i 'etau 'ofa ki he 'Otuá 'i he'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú mo tokoni'i 'Ene fānaú. 'Oku 'ikai mahino kakato e Fakalelei kiate kitautolu, ka te tau feinga 'i he kotoa 'etau mo'ui ke anga-ofa mo anga-lelei ange neongo e faingata'á.

Ko e fekau ko ia 'a e Fakamo'ui ke fe'ofa'aki 'Ene kau ākongá—mo e founḡa faka'ofa na'á Ne ako'i 'aki ia 'i he 'Ohomohe Faka'osi—ko e taha ia 'o e ngaahi me'a ongo mo faka'ofa'ofa taha 'i Hono ngaahi 'aho faka'osi he mo'ui fakamatelié.

Na'e 'ikai ke ne ako'i ha kalasi 'i he tafafa'aki faka'ulungāangá. Ko e kole 'eni 'a e 'Alo 'o e 'Otuá ki He'ene Kau 'Aposetoló mo e kau ākongá 'e muiaki ma'i, ke nau manatu'i mo muimui ki He'ene ngaahi akonaki mahu'inga tahá. Ko e anga ko ia 'etau fetu'utaki mo e fengāue'aki ko e me'afua ia 'o 'etau fie-mālie ke muimui kia Sisū Kalaisi.

I he'etau ongona e ngaahi pōpoaki 'o e konifelenisi ni 'e ue'i hotau lotó ke tau fakapapau mo tukupā ke fai lelei ange. Ka 'i he pongipongi Mōnité, te tau foki ki he ngāue, akó, tukui koló pea ki ha māmani fonu faingata'á. 'Oku ilifia pea fe'itangaki ha tokolahi. Neongo e ngaahi ongo ko 'eni, ka 'oku fie ma'u ke anga fakamatāpule 'etau leá mo faka'apa'apa 'etau fengāue'aki. Tautautefito ki he taimi 'oku 'ikai ke tau lotu taha ai. Ne ako mai e Fakamo'ui ke tau 'ofa 'i hotau ngaahi filí.¹³ 'Oku muimui ha kongá lahi 'o e kāingalotú ki he

fale'i ko 'ení. Ka 'oku mahu'inga ange ki ha níhi ke fakahaa'i 'enau loto 'itá mo 'enau fakakaukaú, kae 'ikai ko e ngaahi 'ulungāanga ne mo'ui 'aki mo ako'i 'e Kalaisí. 'Oku ou fakaafe'i 'a kitautolu ke tau 'ilo'i ko e founga ko ia 'oku tau fakahaa'i 'aki 'etau loto kehekehé, ko e me'afua totonu pē ia 'o kitautolú pe 'oku tau muimui mo'oni koā ki he Fakamo'uí. 'Oku sai pē ke loto kehekehe ka 'oku 'ikai sai ke ta'e-fie-'ulutukua. 'Oku 'ikai ko e fetā'akí mo e maumau me'á, 'a e tali ki he'etau loto kehekehé. Ka tau fakahaa'i e 'ofá mo e faka'apa'apá, 'o a'u ki he ngaahi tūkungā faingata'á, te tau hoko ange ai 'o tatau mo Kalaisi.

'Oku mahu'inga fau hono tala'ofa 'aki 'e he Fakamo'uí 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he Kau 'Aposetoló, ki hono 'ilo'i 'o Hono fatongia tu'ukimu'á. Ko ha laumālie pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'okú ne fakamo'oni ki he Tamaí mo e 'Aló, fakahā mai e mo'oni 'o e ngaahi me'a kotoa pē, pea fakahaohaoa'i fakalaumālie 'a kinautolu kuo fakatomala mo papi-taisó. 'Oku fa'a ui ia ko e Laumālie

Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, pea 'okú ne fakapapau'i mai e ngaahi me'a 'oku fakahōifua ki he 'Otuá, 'a e ngaahi ngāue angatonú, ouaú mo e fuakava 'oku tau takitaha fai.¹⁴ Ko kinautolu kuo sila'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofá te nau ma'u e me'a kotoa 'a e Tamaí.¹⁵

'Oku tau nofo 'i ha māmani longoa'a mo feke'ike'i 'oku faingofua ke mamata pe fanongo ki ha fakamatala, hiva pe me'a noa'ia 'i he meimei houa kotoa pē 'oku tau mo'ui ai. Kapau 'oku tau fie ma'u e tatakí 'a e Laumālie, kuo pau ke tau kumi taimi ke kī'i māmalie hifo, fakalaululoto, lotu mo mo'ui taau ke ma'u mo ngāue 'o fakatatau mo 'Ene ue'i. Tē tau faka'ehi'ehi ai mei hono fakahoko 'o ha ngaahi fehālaaki 'o kapau te tau tokanga ki He'ene ngaahi fakatokangá. 'Oku tau monū'ia kitautolu kāingalotú, ke ma'u ha maama mo e 'ilo meiate Ia, 'o a'u ki he 'aho haohaoá.¹⁶

Ko ha sippinga fisifisimu'a e ngaahi 'ahi'ahi ne fehanganhangai mo e Fakamo'uí 'i Ketisemani mo e kolosí. Na'á Ne fehanganhangai mo e mamahi

fakae'atamai, fakamatelie, mo fakalaumālie 'oku taumama'o ki he'etau mahinó. Na'á Ne lotu ki He'ene Tamaí 'i he ngoué 'o pehē, " 'A 'eku Tamai kapau 'e fa'a fai, pea 'ave 'a e ipú ni 'iate au: kae 'oua na'a fa'iteliha pē au, ka ko koe pē."¹⁷ 'I he'etau hoko ko 'Ene kau ākongá, 'e 'i ai e ngaahi taimi 'e 'abi-'abi'i mo *fakatanga'i* mo *manuki'i ta'e-totonu* ai kitautolu pea tau fetaulaki mo ha 'ahi'ahi fakatu'asino mo fakalaumālie 'e hangē ka 'ikai ke tau *lava 'o matu'uaki*, mo foua ha *faingata'a* te tau *lotua* ke fakalaka 'iate kitautolu. 'Oku 'ikai hao ha taha mei he ha'aha'a 'o e mo'ui.

'Oku tau teuteu ki he Hā'ele 'Anga Ua mai 'a e Fakamo'uí. 'Oku fakamahino mai 'e he folofolá 'oku 'ikai 'ilo 'e ha taha e taimi ko iá. 'Oku tala mai 'e he folofolá te tau fehanganhangai mo ha ngaahi faingata'a he ngaahi 'aho faka'osí, " 'i he ngaahi mofuiké 'i he ngaahi potu kehekehe"¹⁸ pea mo e "kaupeau 'o e tahí 'oku hake mai hono mālohí."¹⁹

Kuo toki hokó ni ha ngaahi mofuike mo e peau kula maumau lahi 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe, kau ai 'a Silei, Haiti, mo e 'otu motu Pasifiki. 'I he ngaahi uike si'i kuo hilí, ne u fakataha ai mo e Pisope Pulé ko Pisope H. Tēvita Pētoni, 'Eletā Tāti R. Kalisitā mo e Kāingalotu ne mole hanau fāmili he peau kula ne hake 'i he tafa'aki fakahahake 'o Ha'amoá 'i Sepitema ta'u kuo 'osí. Na'e fonu e falelotú pea fakamāfana mo'oni e fakatahá. Ne mau lava ke fakapapau'i ange ki he kāingalotú ni te nau lava ke toe fakataha mo honau ngaahi 'ofa'anga kuo molé tu'unga he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.

Ne faka'uli atu 'a e palesiteni fakasiteikí ko Soni Puaseli 'i he'ene kaá mo 'ene sio atu ki he fu'u peau lahi 'oku ha'u mei tahi. Na'á ne hooni 'ene me'alélé mo ta'ofi e fānau ne lue ki he akó 'o fakatokanga ange ke nau lele ki ha feitu'u 'oku mā'olunga mo malú 'i he vave tahá. Ne talangofua e fānau ki he'ene fakahinohinó. Na'á ne faka'uli vave atu, ma'u hono kī'i 'ofefine ta'u faá 'o fakahaka ki kā pea feinga ke a'u ki he'ene fa'eé. 'I he te'eki ke ne a'u ki he'ene fa'eé, ne tafi'i hake 'e he tahí 'ene me'alélé 'i ha 'iate 'e 100 (mita 'e 91) 'o

hilifakia 'i ha fu'u 'akau. Na'á ne feinga fakavavevave ke fakahaofi hono 'ofefiné ki he funga kaá peá ne toki kakau ke fakahaofi 'ene fa'eé ne pipiki ki ha va'kau ofi atu ki honau falé. Na'á ne feinga lahi 'o kaufaki'i mai ia ki he kaá 'o na malu ai. Ne 'ikai ke monū'ia ha tokolahi. Ne 'ikai hanau faingamālie ke a'u ki ha feitu'u mā'olunga mo malu. Ne mole e mo'ui 'a ha tokolahi tautautefito ki he fānaú mo e kau toulekeleká.

Ne mau fakahā ki he ngaahi fāmilī Ha'amoá e 'ofa mo e tokanga mo e hūfekina mei he kāingalotu 'i he māmaní pea nau foaki ha pa'anga 'aukai mo e tokoni 'ofa fakaetangatá ki he kāingalotú mo e kaungā'apí fakatou'osi. 'Oku hoko mo'oni ia ki he kāingalotu mo e kaungā'api 'i Silei mo Haití. 'Oku tau fai ia ko 'etau muimui 'ia Sisū Kalaisí.

'I he'emaui fe'iloaki mo e ngaahi fāmilī 'i Ha'amoá, ne mahino e mahu'inga ke ō ki he feitu'u mā'olungá, mo'ui ke lelei angé mo pīkitai ki he ngaahi ouau faifakamo'uí. 'Oku ako'i kitautolu 'e he sīpinga mo e mo'ui 'a e Fakamo'uí ke tau faka'ehi'ehi fakalau-mālie mei he hala mā'ulalo 'oku pule'i 'e he ngaahi me'a 'o e māmaní. 'I he'emaui lulululu mo e kāingalotú hili e fakatahá, ne fakahā mai 'e ha fefine

kuo te'eki ai hū hono fāmilī 'i he temipalé ka kuo mole hona 'ofefine 'e taha. Na'á ne lo'imata'ia mo pehē mai ko 'ena taumu'á ia ke teuteu atu ki he ouau toputapu 'o e temipalé ka nau toe fakatahá 'o ta'engata.

'I he'eku fifili ki he lea 'a e fefiné mo e tu'unga lolotonga 'o e māmaní, kuó u ongo'i 'oku fu'u fie ma'u fakavavevave ai ke fale'i 'a kitautolu takitaha ke tau feinga ke toe lelei ange—feinga ki he feitu'u hūfanga'anga mo e malu'anga ta'engata 'o e temipalé.

'I he Sāpate Toetu'u 'o e 'aho 3 'o 'Epeleli 1836, hili e uike 'e taha mei hono fakatapui 'o e Temipale Ketilaní, ne taki ai e Toko Hongofulu Mā Uá hono tufaki e sākalamēniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eiki ki he kāingalotú. Hili e fakatahá mo ha lotu mamalu mo fakalongolongo, ne hā nāunau'ia e Fakamo'uí ki he Palōfita ko Siosefá mo 'Ōliva Kautele pea fakafou mai 'ia Mōse, 'Ilaiase, mo 'Ilaisiá hono toe fakafoki mai 'o e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki, kau ai e mālohi toputapu ke fai silá ke fakatahá'i e ngaahi fāmilī ki he ta'engata.²⁰

'Oku tau fiefia he 'ahó ni 'i he me'a kotoa pē kuo fai 'e he Fakamo'uí ma'atoutolú. Kuó Ne fai ia ke tau takitaha

malava 'o ma'u hotau fakamo'uí mo hotau hakeaki'i. Kae hangē ko e fānaui Ha'amoá, kuo pau ke tau lele vave ki he feitu'u mā'olunga kuó Ne teuteu ke tau malu mo melino ai.

'Oku tau fa'a fai 'eni, 'i he'etau pīkitai ki he ngaahi akonaki 'a hotau palōfita mo'uí, Palesiteni Tōmasi S. Monisoni. 'Okú ne hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga haohaoa 'o ha tokotaha 'oku muimui ki he Fakamo'uí.

'I he pongipongi Toetu'u nāunau'ia ko 'eni, 'oku ou tukuloto'i ai e ta'anga 'a 'Elisa R. Sinoú, ko ha kaunanga angatonu 'i hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei:

[Oku kakato, labi mo nāunau'ia Palani labi 'o e Hubu'i, Ko e faitotonú, 'ofá mo e 'alo'ofá Te nau fetaiaki fakalangí!]²¹

'Oku ou fakamo'oni faka'e'aposetolo ko Sisū Kalaisí ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i 'o e māmaní. Kuó Ne fakahā mai 'a e hala ki he fiefia mo'oni. 'Oku ou fakamo'oni ki he ngaahi me'a ni 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 3rd ed. (1916), 594.
2. Luke 22:19.
3. Vakai, Sione 13:34–35.
4. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 603; vakai foki, John 14:16–17.
5. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 613.
6. 2 Nifai 9:6–24.
7. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siosefa Sāmīta*, 2007), p. 57; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:22–25.
8. Frederic W. Farrar, *The Life of Lives—Further Studies in the Life of Christ*, (1900), p. 209.
9. Vakai, Gordon B. Hinckley, "This Glorious Easter Morn," *Ensign*, May 1996, 65–67, "Ko e Faka'ilonga 'o 'Etau Tu'i," *Liabona*, 'Epeleli 2005, 2–6.
10. Vakai, 3 Nifai 18:1–11.
11. Vakai, Mōsaia 3:19.
12. Vakai, Mōsaia 18:8–10 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37, 77–79.
13. Vakai, Mātiu 5:44.
14. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:7.
15. Vakai, Loma 8:16–17; 'Efesō 1:13–14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:51–60.
16. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:24.
17. Mātiu 26:39.
18. Mātiu 24:7; Siosefa Sāmīta—Mātiu 1:29.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:90.
20. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110.
21. "Na'e Lahi Fau 'a e 'Ofa," *Ngaahi Himi*, fika 105.